

**КОМІТЕТИ РИНКОВИХ ТОРГІВЦІВ ЯК ІНСТРУМЕНТИ
РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЛІ В ХАРКОВІ В РОКИ НЕПУ**

І. В. Скубій

(Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків)

У статті розкривається процес створення комітетів ринкових торговців в м. Харкові в роки нової економічної політики. Звертається увага на особливості діяльності ринкових комітетів в умовах курсу більшовиків, спрямованого на витіснення приватної торгівлі.

Ключові слова: комітет ринкових торговців, приватна торгівля, нова економічна політика, Харків.

В статье раскрывается процесс создания комитетов рыночных торговцев в г. Харькове в годы новой экономической политики. Обращается внимание на особенности деятельности рыночных комитетов в условиях курса большевиков, направленного на вытеснение частной торговли.

Ключевые слова: комитет рыночных торговцев, частная торговля, новая экономическая политика, Харьков.

The article reveals the process of creation the committees of market merchants in Kharkiv under new economic policy. Special attention is paid to the features of activity of the committees of market merchants in the conditions of bolsheviks' course that is sent to the expulsiing the private trade.

Keywords: committe of market merchants, private trade, new economic policy, Kharkiv.

Skubij I. V. The committees of market merchants as instruments of the trade's management in Kharkiv under NEP.

Вступ. У березні 1921 р. після X зїзду РКП(б) радянською владою було відкрито шлях на вільне ведення торгівлі. Проголошення нової економічної політики дало можливість відновленню та розвитку приватноторгівельних відносин, які в нових економічних та політичних умовах отримали можливість

налагодження ринкових відносин. З метою сприяння становленню ринку як невід'ємного інституту торгівлі було ініційовано створення комітетів ринкових торгівців. В. І. Ленін вказував, що потреба об'єднання капіталів, а саме промисловців та торгівців у різні союзи та спілки, має бути покладена на самих фабрикантів та промисловців, за ухиляння від виконання закону вони мають відповідати за круговою порукою, «всі за одного, один за всіх, усім своїм майном»¹.

У працях сучасних українських та російських дослідників питання становлення ринкових відносин, підприємництва в роки непу були вже широко досліджені². Розвиток приватної торгівлі, зародження нової буржуазії та її ліквідація як класу були також всебічно вивчені³. Перші спроби вивчення інституту комітетів ринкових торгівців були зроблені у межах дослідження питання щодо непманів на споживчому ринку України та форм регулювання приватної торгівлі у 1920-ті роки⁴. Розробка окресленого питання на прикладі інших регіонів СРСР вже здійснювалася⁵. Відзначимо ж, що історія створення та діяльності такого ринкового інституту, як комітет ринкових торгівців, водночас одного з видів організації приватних підприємців та форм регулювання приватної торгівлі ще не була предметом детального вивчення ні в межах Української СРР, ні в межах столичного Харкова.

¹ Ленін В. І. Грозящая катастрофа и как с ней борются / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. 5 изд. – М.: Политиздат, 1969. – Т.34. – С.176, 177.

² Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О. А. Пиріг. – К., 1996; Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921 – 1932 гг. / В. В. Лантух. – Х.: Основа, 1992. – 190 с.; Лантух І. В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921 – 1928 рр.) / І. В. Лантух. – Х.: Основа, 2004. – 196 с.

³ Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник. – Х.: НМЦ «СД», 2002. – 384 с.; Щербина І. В. Ліквідація нової буржуазії України (1928 – 1932 рр.): автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України» / І. В. Щербина. – Х., 2008. – 29 с.

⁴ Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки): Історичні зошити. Академія наук України, Інститут історії України / К. В. Лобач. – К., 1994. – 42 с.

⁵ Зыкова Н. Л. К вопросу о деятельности организаций частных предпринимателей Восточной Сибири в годы нэпа / Н. Л. Зыкова // Иркутский историко-экономический ежегодник: 2007. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2007. – С.248 – 250.

Постановка завдання. Предметом дослідження є комітети ринкових торговців, які діяли протягом 1920- рр. у Харкові. Необхідність дослідження комітетів ринкових торговців полягає у тому, що вони були проміжною ланкою між владою та приватним підприємцем. Відштовхуючись від цієї основної тези, потрібно й дослідити якою ж була роль ринкових комітетів в системі управління ринком в роки непу.

Результати дослідження. 9 березня 1923 р. вийшла постанова Ради народних комісарів УСРР «Про комітети ринкових торговців», у якій вказувалося, що вони створювалися, головним чином, для впорядкування міської торгівлі¹. 23 березня 1923 р. президія Харківського губернського виконавчого комітету постановила утворити на ринках міста, які нараховують 50 і більше торговців, комітети ринкових торговців. Для реєстрації статутів комітетів було створено організаційні комісії у складі 3 осіб, у які ввійшли торговці ринків за призначенням губернського відділу управління². Весь процес, що стосувався реєстрації всіх торговців ринку, скликання спільних зборів для прийняття статуту та обрання торговців до складу ринкового комітету, покладался на них. До кінця березня в Харкові вже було затверджено статuti Благовіщенського, Кінного та Рибного базарів³. 1 квітня 1923 р. Українська комісія внутрішньої торгівлі затвердила нормальний статут для ринкових комітетів⁴. Новостворені органи обиралися спільними зборами торгуючих, на них покладалося широке коло обов'язків, зокрема, впорядкування території ринку, встановлення контролю за виконанням розпоряджень та постанов органів влади, спостереження за вибранням патентів на ведення торгівлі, здійснення сприяння податковим органам та надання

¹ Законы и правила по внутренней торговле. Сборник действующих на Украине постановлений, инструкций, циркуляров и разъяснений. Сост. И. И. Жигалев и Я. И. Рапопорт / Под ред. С. Н. Ландкофа. – Х.: Народный Комиссариат торговли УССР, 1928. – С.11; ДАХО. – Ф.Р.845. – Оп.2. – Спр.598. – Арк.34

² ДАХО. – Ф.Р.203. – Оп.1. – Спр.1005. – Арк.210.

³ ДАХО. – Ф.Р.845. – Оп.2. – Спр.775. – Арк.33.

⁴ Там само. – Спр.598. – Арк.32.

різних статистичних відомостей місцевим органам влади. Аналізуючи повноваження новостворених органів, можна прийти до висновку, що основним їхнім обов'язком був не захист прав самих торгівців певного ринку, а контроль та нагляд за ними самими. Хоча в той же час, комітети ринкових торгівців, по суті, мали представницькі повноваження, оскільки до них входили обрані на загальних зборах представники. У подальшій своїй роботі комітет ринкових торгівців ставав повністю підзвітний і контрольований місцевою владою. Зокрема, подавалися детальні списки членів комітету, де вказувалися їхні повне імена, місце та рік народження, походження, партійна приналежність ¹. Кожний ринковий комітет діяв відповідно до затвердженого статуту, який підлягав обов'язковому затвердженню місцевими органами влади ².

З початку 1924 р. після затвердження свого статуту та окреслення території своєї діяльності почав діяти комітет торгівців центрального району Харкова. До складу його організаційної комісії увійшли 3 особи: М. Б. Озар (власник галантерейного магазину в Пасажі №53), І. Д. Лівшиць (власник магазину мануфактури по вул. Енгельса), Б. Є. Пескін (власник магазину мануфактури по вул. Вільної Академії №23) ³. Вони займалися безпосередньо процесом створення та конструювання ринкового комітету. Статут ринкому був скріплений підписами 10 його членів ⁴.

У той же час варто ще раз підкреслити, що новостворений орган не був звільнений від «нагляду» органів контролю. Діяльність кожного комітету підлягала перевірці з боку ревізійної комісії ⁵. Влада намагалася ввести до складу ринкових комітетів мінімальну кількість представників кооперативних та державних підприємств ⁶. Стихія приватної торгівлі лякала більшовиків і примушувала їх «активізувати заходи, спрямовані вглибину ринкового обігу, до

¹ ДАХО. – Ф.Р.845. – Оп.2. – Спр.598. – Арк.36.

² Там само. – Арк.37-38.

³ ДАХО. – Ф.Р.203. – Оп.1. – Спр.2001. – Арк.1,13,26,28.

⁴ Там само. – Арк.28.

⁵ ДАХО. – Ф.Р.845. – Оп.2. – Спр.598. – Арк.15.

⁶ ДАХО. – Ф.Р.845. – Оп.2. – Спр.598. – Арк.32.

справжнього завоювання ринку»¹. Члени ринкових комітетів активно співробітничали з податковими органами. Звичайною справою були спільні наради працівників податкового управління з ринковими фінансовими інспекторами та ринковим комітетом. Для боротьби з безпатентною торгівлею на комітети покладался обов'язок складати список осіб, які ухиляються від сплати патенту та податків. Зокрема, наприкінці 1924 р. на одному з таких спільних засідань було постановлено визнати, що в справі виявлення різного роду ділків, цінну роль можуть і повинні зіграти ринками.

Звичайною справою для ринкомів було надання міській раді списків торгівців, у яких вказувалася кількість торгівців по розрядах (від 1 до 5) та по секціям (наприклад: бакалійна, галантерейна, мануфактурна, шкіряна тощо)². Підзвітність комітетів торгівців забезпечувала місцеву владу точною та необхідною інформацією щодо динаміки приватної торгівлі в цілому.

Окремою сторінкою в діяльності ринкових комітетів була їх взаємодія з соціальними організаціями допомоги. З 1924 р. проводилися спільні засідання ринкомів міста з губернською комісією допомоги дітям. Звичайно ж, що таке співробітництво було вигідним лише для однієї із сторін, оскільки давало їй можливість наповнювати свій бюджет і в той же час було додатковим важелем державного тиску на приватну торгівлю. Ринками були зобов'язані надавати списки всіх торгівців, а також збирати з них щомісячно не менше 15 тис. руб. зол.³ Іншим джерелом надходжень комісії допомоги дітям було поширення серед торгівців міста лотерейних квитків. Так, у липні 1924 р. Об'єднаний ринковий комітет торгівців центру, пасажа, Рибного та окраїнних ринків повідомляв, що «він готовий у повній мірі здійснювати сприяння при поширенні лотерейних квитків серед торгівців, але, на жаль, позбавлений можливості взяти на себе поширення квитків, так як не володіє примусовою

¹ ДАХО. – Ф.Р.203. – Оп.1. – Спр.1118. – Арк.101.

² ДАХО. – Ф.Р.408. – Оп.22. – Спр.693. – Арк.28.

³ ДАХО. – Ф.Р.203. – Оп.1. – Спр.1641. – Арк.65.

владою по відношенню до торгівців»¹. Відзначимо одну особливість, що всі малі базари Харкова сплачували внески в комісію допомоги дітям справно, у той час як центральні, зокрема, Благовіщенський, платили зовсім погано². Втім, необхідно приймати до уваги, що ринками і кожен торгівець у свою чергу вже і так сплачували різного роду податки та місцеві збори. Податковий тиск на підприємців був великим. Місцева влада коментувала все це, як антисуспільну діяльність ринкових комітетів, які ухиляються від надання соціальної допомоги. У зверненні Харківської губернської комісії допомоги дітям до губернського виконавчого комітету вказувалося, що «в ринкомі Благбаза [Благовіщенського базару] засіли елементи торгівельно-промислового класу, що вже розклалися, які замість підтримки заходів суспільного та державного характеру, займаються суспільним саботажем та провокацією, ... ринком Благбаза проводить самий злісний бойкот усім закликам радянської влади щодо допомоги у найбільш скрутні моменти для держави»³. Серед проявів бойкоту вказувалися такі дії ринкому, як халатне відношення до збору грошей, відмова членів ринкомів від сплати внесків і заохочування своїм прикладом інших торгівців, самовільне скликання конспіративних засідань усіх ринкомів міста, небажання повідомляти прізвища неплатників податків, неприйняття повістки про виклик в губкомісію допомоги дітям⁴. Як бачимо, загострення відносин влади та торгівців відбувалося уже в перші роки непу, а негативне відношення до них суттєво не відрізнялося від того, яким воно було в роки «воєнного комунізму» стосовно спекулянтів. Такі прояви спроб протистояння місцевій владі можуть свідчити, що ринками намагалися стояти на захисті інтересів торгівців, але вони виявилися неуспішними. На спільному засіданні комісії допомоги дітям та ринкомів 2 вересня 1924 р. член ринкового комітету Благовіщенського ринку Корсть запропонував заключити договір з

¹ ДАХО. – Ф.Р.203. – Оп.1. – Спр.1761. – Арк.83.

² Там само. – Арк.101.

³ Там само. – Арк.107.

⁴ Там само.

губернською комісією допомоги дітям на внесення щомісячно 5 000 крб.¹ Незадовільні дії чи бездіяльність ринкому Благовіщенського базару викликали не лише хвилю незадоволення з боку місцевої влади, а й бажання навіть розпустити ринком і створити новий, лишивши його тогочасних членів права бути обраними на території губернії, і передати його суспільному суду².

У той же час члени ринкомів входили до місцевих органів влади, зокрема, до податкових комісій, та приймали участь у їх роботі. Відомо, що були випадки, коли до складу ринкомів входили особи, які були «доброчесними» помічниками влади та сумлінно слідкували за виконанням її рішень. У 1924 р. голові податкового управління від фінансового інспектора 4 дільниці губернського фінансового відділу надійшов лист, який акцентував увагу на загостренні негативних настроїв торгівців Рибного базару стосовно сплати зрівняльного податку. Автор листа звертав увагу, що платників податків майже примушують писати скарги. Вказувалося, що активну участь у цьому приймає голова ринкому Рассихін, який нібито і веде агітацію серед інших торгівців. «Як один із моментів такої агітації варто вказати травлю з боку торгівців проти найбільш сумлінного члена комісії громадянина Ялфімова»³. Ситуації з подібними випадками в інших фінансових районах були відразу розглянуті на засіданні наради відповідальних працівників податкового управління спільно з фінансовими інспекторами та агентами базарів. Необхідно звернути увагу на рішення проведеної наради, яке досить точно і вдало резюмувало справжні наміри влади: «Визнати, що ринкові комітети не лише не виправдали покладених на них законом обов'язків зі сприяння фінансовим органам у їх роботі, але й як видно з донесень фінансових інспекторів, ведуть агітацію проти сплати податків»⁴. Більше того, у ході засідання було прийнято рішення терміново повідомити «відповідні органи» (у документі далі вказувалося –

¹ ДАХО. – Ф.Р.203. – Оп.1. – Спр.1761. – Арк.101.

² Там само. – Арк.108.

³ ДАХО. – Ф.Р.823. – Оп.4. – Спр.6. – Арк.154.

⁴ ДАХО. – Ф.Р.823. – Оп.4. – Спр.6. – Арк.155.

Державне політичне управління) та прийняти відповідні заходи, у тому числі й арештувати Рассихіна¹. У даному випадку слід зауважити, що окреслена ситуація мала місце у 1924 р. – фактично час розквіту нової економічної політики та становлення основних її принципів таких, як вільний розвиток торгівлі, підприємництва та ринку як такого. Розвиток торгівлі звичайно ж був, ринок відновлювався, але всі ці процеси проходили умовно вільно. У зв'язку з цим доречно згадати, що у 1924 р. на XIII з'їзді РКП(б) вказувалося, що «свобода торгівлі, в певних межах, що охороняється нами, регулюється нами, допускається нами..., є основа непу»². Прикладом такого регулювання стало те, що у другому півріччі 1923/1924 господарського року у Харкові нараховувалося 8344 торгівельних одиниці, а в першому півріччі 1925/1926 року – 6915³. Таким чином, проголосивши початок нових економічних відносин, вільних від принципів «воєнного комунізму», більшовики в той же час створили необхідні засоби контролю та регулювання ринку.

У грудні 1924 р. проводилася нарада податкового управління з фінансовими інспекторами та ринковим комітетом Центрального комунального ринку щодо боротьби з безпатентною торгівлею у місті. Невибірка патентів особливо була поширеною серед таких її видів, як м'ясна, рибна, галантерейна та шкіряна. Типовим прикладом порушень було вибрання патентів не належного і торгівля за більш високим розрядом. Одним із способів ухиляння від сплати патенту була сплата лише разового збору, що було характерним для молочної, мануфактурної та взуттєвої торгівлі. По закінченню своєї роботи нарада постановила зобов'язати всі ринками міста терміново скласти списки безпатентних торгівців та притягти їх до відповідальності. У даній ситуації було підкреслено, що саме ринками «можуть і мають зіграти ... важливу роль

¹ ДАХО. – Ф.Р.823. – Оп.4. – Спр.6. – Арк.155.

² Тринадцятий съезд Российской коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. 23-31 мая 1924 г. – М.: Изд-во «Красная новь», 1924. – С.95.

³ ДАХО. – Ф.Р.845. – Оп.2. – Спр.371. – Арк.18.

шляхом виявлення цих осіб [неплатників], оскільки ринкому краще, ніж будь-кому такі особи відомі»¹.

У результаті такого курсу влади спостерігалось стрімке зменшення обігу базарної торгівлі. Якщо на початку 1924/1925 господарського року він складав 68% усіх обігів міста, то в середині 1925 р. – 55%².

У 1926 р. політика радянської влади по відношенню до приватних торгівців була вже повністю відкритою, оскільки її наміри взагалі не приховувалися. Прикладом чого, зокрема, були настанови для ринкому Кінного базару: «Необхідно пам'ятати, що ринковий комітет створено зовсім не для того, щоб захищати інтереси торгівців. Ринковий комітет створено для допомоги державним органам. Він несе велику та відповідальну роботу з надання різних статистичних відомостей»³.

Наприкінці 1926 р. під час проведення III окружного з'їзду Рад було підведено підсумки діяльності влади, у яких, зокрема, вказувалося, що «товарообіг у 1926 р. звільнено від залишків безпосереднього адміністративного впливу і тому правильно організована торгівля грає важливу роль у напрямі загального розвитку господарства у бік соціалістичного будівництва»⁴. Варто звернути увагу на те, що саме ця «правильно організована торгівля» створювалася не в останню чергу за допомогою ринкових комітетів, оскільки саме на них був покладений обов'язок «правильно» організувати торгівців кожного ринку.

У той же час у міру розширення державної та кооперативної торгівлі «допомога» комітетів ринкових торгівців ставала владі непотрібною. 14 вересня 1927 р. на засіданні колегії Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР зазначалося, що «в деяких випадках існування комітетів базарних торгівців має негативний

¹ ДАХО. – Ф.Р.823. – Оп.4. – Спр.42. – Арк.89-90.

² Коммунист. Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У – 1925. – 23 июля.

³ ДАХО. – Ф.Р.845. – Оп.2. – Спр.777. – Арк.54 зв., 55.

⁴ Там само. – Спр.371. – Арк.17.

вплив»¹. Подальше існування ринкових комітетів ставало під питання, оскільки вони могли бути дозволені виключно за пропозицією окружного виконавчого комітету. Більше того, було прийнято рішення про передачу ринками всіх своїх функцій адміністративним, фінансовим органам та комунальним установам, які саме мали вести «догляд за торгівлею на базарах, впорядковувати внутрішній лад, стежити за санітарним станом, вести облік всіх торговців без допомоги базаркомів»².

В останні роки непу у процесі вирішального наступу на приватну торгівлю і переходу до адміністративно-командних методів управління комітети ринкових торговців діяли у вкрай несприятливих для них політичних та економічних умовах. У травні 1928 р. засідання окружного виконавчого комітету постановило, що «діючі ринкові комітети підлягають ліквідації з метою скорочення видатків ... і для зручності регулювання торгівлі держорганами»³. На зміну ліквідованим (Комунальний, Кінний, Об'єднаний) було створено єдиний для міста Об'єднаний ринковий комітет. Звичайно, такі кардинальні дії влади, які фактично згортали діяльність приватних підприємців на ринку, викликали спроби їм протидіяти з боку торговців. Зокрема, Кінний ринком наполягав на недоцільності приєднання до будь-якого іншого через необхідність створення критих галерей, перебудові та забезпечення необхідних технічних умов⁴.

Влітку 1928 р. на засіданні бюро окружного комітету П. П. Постишев – секретар ЦК та одночасно Харківського окружного та міського комітетів КП(б)У у своєму виступі стосовно приватного капіталу в торгівлі заявив: «Хід справ, звичайно, набагато кращий, ніж у 1926 р. це навіть відчувається

¹ Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки): Історичні зошити. Академія наук України, Інститут історії України / К. В. Лобач. – К., 1994. – С.29.

² Там само.

³ ДАХО. – Ф.Р.845. – Оп.2. – Спр.461. – Арк.25.

⁴ Там само. – Арк.25 зв.

сильніше. У будь-якому разі панівні позиції давно в наших руках»¹. Відчуття могутності прийшло до влади поступово у міру витіснення приватника з ринку і ринкомів разом з ним. Не можна не погодитися з думкою вчених, що радянська держава не була ніколи близькою до приватного капіталу, і період нової економічної політики якраз і не був виключенням, оскільки змінювалися лише форми діяльності влади до нього².

Виходячи за хронологічні рамки дослідження, які охоплюють період нової економічної політики, зазначимо, що де-юре ринкові комітети припинили своє існування згідно з наказом Раднаркому від 20 березня 1930 р.³

Висновки. Зі згортанням непу і поступовим закриттям більшості ринків роль ринкових комітетів стрімко почала падати і до кінця 1920-х рр. вони фактично припинили свою діяльність, хоча законодавчо були ліквідовані лише в 1930 р. Феномен співпраці ринкомів як організацій із захисту приватних торгівців та у той же час активних провідників економічного курсу влади засвідчив всю суперечливість нової економічної політики в цілому. Від самого початку свого існування ринками були приречені, оскільки виявилися недовготривалою поступкою влади приватним торгівцям. З іншого боку, незаперечним фактом є те, що від перших років своєї діяльності ринкові комітети стали успішними провідниками курсу радянської влади у сфері торгівлі та влилися в загальну систему управління ринком. Діючи спільно з податковою інспекцією та місцевою владою, ринками виявляли безпатентних торгівців, слідкували за своєчасною сплатою ними податків та відстежували рух їхніх капіталів. Поряд з податковою та кредитною політикою ринкові комітети стали також однією з форм регулювання приватної торгівлі. У такий спосіб можна простежити поступову трансформацію їх від ролі одного з

¹ ДАХО. – Ф.П.5. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.29.

² Новиков М. Н. Исторический опыт нэпа: идеи и реальности / М. Н. Новиков. – М.: УНИКУМ-ЦЕНТР, 1997. – С.111.

³ Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки): Історичні зошити. Академія наук України, Інститут історії України / К. В. Лобач. – К., 1994. – С.29.

інститутів ринку в орган місцевої влади, який здійснював контроль одночасно і над приватною торгівлею, і над кожним учасником ринку.